

TÜRKÇENİN TEMEL ÜNLÜLERİNİN TARİHİ GÖRÜNÜMÜ*

HISTORICAL VIEW OF CARDINAL VOWELS IN TURKISH

Fatih ÖZEK**

Özet:

Türkçe, ünlü varlığı bakımından zengin bir dildir. Genel Türkçede nitelikleri bakımından, damaklılık (palatalité), açıklık (aperture) ve dudaklılık (labialité) ilişkileriyle oluşmuş sekiz ünlü vardır. Bunlar /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/ ve /ü/’dür. /a/, /i/ ve /u/ genel olarak Türkçenin temel ünlüleri olarak kabul edilir. Bu görüşe göre, Türkçenin yazı ile takip edilemeyen dönemlerinde Türkçe /a/, /i/ ve /u/’nun oluşturduğu üçlü bir ünlü sistemine sahiptir. /e/, /ı/, /o/, /ö/ ve /ü/ ünlüleri de üç temel ünlüden gelişmiştir. Çalışma bu noktadan hareketle a/, /i/ ve /u/ ünlüleri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın dönemsel sınırı ise Tarihî Türk lehçeleridir. (Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi)

Bu çalışma ile;

1. Tarihî Türk lehçelerinde /a/, /i/ ve /u/ ünlülerinin kaynakları,
2. /a/, /i/ ve /u/ ünlülerinin tarihî dönemlerde ilk hecedeki ve ilk hece dışındaki varlığı,
3. /a/, /i/ ve /u/ ünlülerinde meydana gelen ses olayları ve bunların sebepleri,
4. /a/, /i/ ve /u/ ünlülerinin birbirleriyle ve ünsüzlerle ilişkileri,
5. /a/, /i/ ve /u/ ünlülerinin ve bu ünlülerde meydana gelen ses olaylarının herhangi bir tarihî lehçe için belirleyici olup olmadığı,

tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Tarihî Fonetik, Ünlü, Ses Olayları.

Abstract:

Turkish is a rich language in terms of presence of vowels. There are eight vowels that originated from the relationship between palatalité, aperture and labialité in terms of their characteristics in general Turkish. These are /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/ and /ü/. In general, /a/, /i/ and /u/ are considered as cardinal vowels in Turkish. According to this viewpoint, Turkish has a triple vowel system consisting of /a/, /i/ and /u/ in the periods when Turkish could not be pursued in writing. /e/, /ı/, /o/, /ö/ and /ü/ vowels have also originated from these three cardinal vowels. Thus, our

* Bu çalışma, “*Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler*” (Özek, 2009) adlı doktora tezinde yer alan aynı başlıklı bölümün geliştirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Elazığ ozekfatih@gmail.com

study is limited to /a/, /i/ and /u/ vowels. Periodical restriction of the study is Historical Turkish Dialects Köktürk, Uighur, Karakhanid, Khorezmian, Kipchak, Chagatai and Old Oghuz Turkic languages)

In this study we are aiming to determine the following;

1. Sources of /a/, /i/ and /u/ vowels in the historical Turkish dialects,
2. Presence of /a/, /i/ and /u/ vowels in the first syllables and other than first syllables,
3. Sound events taking place in the /a/, /i/ and /u/ vowels and their reasons,
4. relations of /a/, /i/ and /u/ vowels among themselves and with the consonants,
5. whether or not /a/, /i/ and /u/ vowels and sound events taking place in these vowels are determinative within a historical dialect.

Key words: Turkish, Historical Phonetics, Vowels, Sound Events.

Giriş

Ünlüler, ağız boşluğunda ve ses yolunda hiçbir engele çarpmadan çıkan seslerdir. Dünya dillerinde ünlüler ağız ünlüleri, geniz ünlüleri, kayan ünlüler ve yarı ünlüler olmak üzere dört gruba ayrılır. Türkçenin bazı lehçelerinde görülen kayan ünlüleri ve dünya dillerinin çoğunda olduğu gibi Türkçede de bulunan yarı-ünlüleri bir kenara bırakılırsa, Türkçenin genel ünlüleri açık, berrak ağız ünlüleridir.

Türkçe ünlü varlığı bakımından zengin bir dildir. Türkçede sesbirim değeri taşıyan normal süreli sekiz ünlü vardır: /a/, /ı/, /o/, /u/, /e/, /i/, /ö/, /ü/. Bu ünlülerin uzun süreli karşılıkları ile Türkçedeki ünlülerin sayısı 16'ya çıkmaktadır: /ā/, /ī/, /ō/, /ū/, /ē/, /ī̄/, /ō̄/, /ū̄/. Bu ünlülerden /a/, /i/ ve /u/ Türkçenin temel ünlüleri olarak kabul edilir¹. Buna göre, Türkçenin yazı ile takip edilemeyen dönemlerinde Türkçe /a/, /i/ ve /u/'nun oluşturduğu üçlü bir ünlü sistemine sahiptir. /e/, /ı/, /o/, /ö/ ve /ü/ ünlüleri de bu üç temel ünlüden gelişmiştir. Makalenin sınırlarının çiziminde bu görüş belirleyici olmuştur. /a/, /i/ ve /u/ ünlülerinin Türkçenin tarihî dönemlerindeki görünümü şöyledir:

1. /a/ Ünlüsü

/a/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, geniş, düz bir art damak ünlüsüdür. Nicelik bakımından ise normal süreli bir ünlüdür. /a/ Türkologların çoğu tarafından Türk ünlü sisteminin ana fonemlerinden biri olarak değerlendirilir. A. N. Baskakov (2006, s. 17-18)'a göre /a/ ünlüsü, /ı/ ünlüsüyle birlikte Türkçenin başlangıcından itibaren var olan iki temel

¹ Bu görüşler için bk. Şerbak, 1998, s. 189, 190; Çerkassky, 1965, s.107-110; Bazin, 1988, s.16-17.

fonemden biridir. J. Grunzel Türk ünlü sisteminin kökeninin dayandığı İlk Altay dillerinde yalnız üç ünlü bulunduğunu söyler. Bu ünlüler /a/, /i/ ve /u/ ünlüleridir ve öteki ünlüler bu temel ünlüden gelişmiştir (Şçerbak, 1998, s. 189) M.A. Çerkassky de Orhun devrinden önce üçlü bir Türk ünlü sistemi olduğunu belirtir (Çerkassky, 1965, s. 107). Bu üç ünlü /a/, /u/ ve /i/ ünlüleridir. /a/ ünlüsü sadece Türkçede değil, tüm dünya dillerinde temel ünlü olarak değerlendirilir. Nitekim /a/, /e/, /i/, /o/, /u/ ünlüleri dünya dillerinde de eskiden beri bilenen temel ünlülerdir.

Tarihî Türk lehçelerinde /a/ ünlüsünün üç ayrı kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç Ana Türkçe (AT) döneminden itibaren bilinen /a/ ünlüsüdür (*a>a). İkincisi *ā>a gelişmesiyle oluşmuş /a/ ünlüsüdür. Üçüncüsü ise Ana Türkçe'deki /i/ ünlüsünden gelişmiş /a/ ünlüsüdür (*ī>a). Tarihî Türk lehçelerinde de /a/'nın, /i/ ünlüsünden gelişmiş şekli iki örnekte görülür:

AT *ī-gaç > Hrz. agac (HŞ) ~ ıgaç (KE) 'ağaç'; Kıp. agac (BV) ~ agas (TZ); Çağ. agac (ŞT); ETT agac (SN) (Krş. Bşk., Hak. ağas; Kzk., Alt., Kklp., Nog., Şor. ağas; Krg. cığaç; Tuv. ıyaş; Y. Uyg. yağaç; Az. ağac; Trk., Türkm. ağaç; Hlç. hacaç; Gag. aç);

AT *igla- > ETT agla- (MŞ) 'ağlamak' (Krş. Tuv. ıgla-; Hak. ılğa-; Alt. ıyla-; Özb. yiğle-; Y.Uyg. jıgli-; Trk., Az. ağla-; Türkm. ağla-; Gag. āla-)

1. 1. İlk Hecede /a/ Ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde /a/ ünlüsü (*a>a) ilk hecede genellikle korunmuştur:

ET adak > Kök. adak (Orh.) 'ayak'; Uyg. adak (Mayt.); Krh. adak (AH) ~ adhak (DLT); Hrz. adak (KE); Kıp. adak (Kİ) ~ ayak (CC) ~ azak (Kİ); ETT ayak (DK) (Krş. Kzk., Kklp., Nog., Tat., Bşk., Kmk., Krç., ayak; Trk. ayak); **ET adğır >** Kök. adğır (Orh.) 'aygır'; Uyg. adğır (Ir.) ~ adğar (Mayt); Krh. adğır (KB); Kıp. ayğır (TZ); ETT ayğır (DK) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Alt., Trk., Türkm. aygır; ; Tuv. aşkır; Hak. asxır; Özb., Y.Uyg., Az. ayğır; Gag. haygır); **ET ağır >** Kök. ağır (Orh.) 'değerli, ağır'; Uyg. ağır (Mayt.) ~ ağar (Üİ); Krh. ağır (KB); Hrz. ağır (NF); Çağ. ağır (LD); ETT ağır (MŞ) (Krş. Bşk., Tat., Kzk. avır; Krç. avur; Krg. ör; Tuv., Hak., Alt. ar; Y. Uyg. eğir; Özb. ağır; Gag. ar; Az., Türkm., Trk. ağır); **ET altı >** Kök. altı (Orh.) '6'; Uyg. altı (AY); Krh. altı (KB); Hrz. altı (NF); Kıp. altı (BM); Çağ. altı (ŞT); ETT altı (DK) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Hak., Alt., Az., Türkm., Trk. altı; Özb. ālti; Yak. alta), **ET altun >** Kök. altun (Orh.) 'altın'; Uyg. altun (Mayt.) ~ altın (AY); Krh. altun (KB); Hrz. altun (LD); Kıp. altun (TA) ~ altın (TZ); Çağ. altun (BD); ETT altun (MŞ) (Krş. Bşk., Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Hak., Türkm., Trk. altın; Y. Uyg., Az. altun; Özb. āltin; Yak. altan 'bakır'), **ET baş >** Kök. baş (Orh.) 'baş'; Uyg. baş (EUTS); Krh. baş. (AH); Hrz. baş (ME); Kıp. baş (TA); Çağ. baş (LD);

ETT (DK) (Krş. Bşk., Krg., Tat., Tuv., Alt., Y.Uyg., Az., Gag., Türkm., Trk. baş; Kzk., Yak. bas; Özb. baş; Hlç baş; Çuv. puş); **ET kapıg** > Uyg. kapıg (AY) ~ kapag (İPKPH) ‘kapı’; Krh. kapug (KB); Hrzm. kapuğ (ME); Kıp. kapı (BM) ~ kapu (TZ) ~ kabı (DM); ETT kapu (YZ) (Krş. Az. ğapı; Türkm. gapı; Gag.kapu; Trk. kapı); **ET kara** > Kök. kara (Orh.) ‘kara, siyah’; Uyg. kara (Ir.); Krh. kara (KB); Hrzm. kara (NF); Kıp. kara (DM); Çağ. kara (ŞT); ETT kara (SN) (Krş. Bşk., Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tat., Tuv., Alt., Y.Uyg., Gag., Trk. kara; Tuv., Yak. xara; Özb. kàre; Az., Türkm. ğara); **ET yabız** > Kök. yabız (Orh.) ‘kötü, fena’; Uyg. yawız (Mayt.); Krh. yawuz (Krh.); Hrzm. yawuz (ME); Kıp. yawuz (BV); yawuz (SN) (Krş. Trk. yawuz; Türkm. yovuz; Gag. yawuz/yauz), **ET yazı** > Kök. yazı (Orh.) ‘ova’; Uyg. yazı (EUTS); Krh. yazı (KB); Hrzm. yazı (ME); Kıp. yazı (MG); Çağ. yazı (ŞD); ETT yazı (KY) (Krş. Krg. cazı; Kzk. jazık; Kklp. cazık; Nog., Trk.yazı) vb.

/a/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde genellikle korunurken, az sayıda örnekte değişmiştir:

1.1.1. a>o

Türkçede a>o yuvarlaklaşmalarının iki temel sebebi vardır. Bunlardan birincisi *substratum* denilen alt katman veya alt tabaka dillerin etkisi, diğeri ise seslerin birbirlerine etkisidir. Tarihî Türk lehçelerinde görülen ünlü yuvarlaklaşması örnekleri genellikle seslerin birbirleriyle ilişkisi neticesinde oluşmuştur. Tespit ettiğimiz a>o yuvarlaklaşma örnekleri şu durumlarda ortaya çıkar: Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi; yuvarlak ünlülerin, diğer ünlüler üzerindeki yuvarlaklaştırıcı etkisi.

1.1.1.1. Dudak Ünsüzlerinin Etkisiyle Oluşmuş Yuvarlaklaşmalar

Dudak ünsüzleri /b/, /v/, /w/ kendinden önce veya sonra gelen /a/’yı aşağıdaki örneklerde yuvarlaklaştırmıştır:

ET adut > Hrzm. owuç (KE) ~ awuç (ME) ‘avuç’; Kıp. ovuç (CC) ~ avuç ~ aviç (GT) (Krş. Kzk. uvis; Krg. uç; Tat. uç; Tuv. adış; Krç. uvuç; Özb. hàvuç; Y.Uyg. oç ~ avuç; Az., Türkm. ovuç; Gag. auç ~ avuç; Trk. avuç); **ET kawit-** ‘çarpışmak’ > Uyg. kowit- ‘tahrip etmek, harap et-’ (EUTS); **ET kagur-** > Krh. kowur- ~ kugur- ~ kuwur- ‘kavurmak’ (DLT); Kıp. kovur- (TZ) ~ kavur- (TA) (Krş. Bşk., Tat., kuvır-; Krg. kūr-; Özb. kàvur-; Y.Uyg. koru-; Az., Türkm. ğovur-; Gag. kaur-; Trk. kavur-); **ET bağ** < **AT * bāg** > Krh. boğlan- (DLT) ~ bā (DLT) ~ bağ (RN) ‘bağlan-’ (Krş. Trk. bağ; Türkm. bāğ); **ET kavung** ~ **hkāgun** < **AT *kāgun** > Kıp. kovun ‘CC’ ~ ğuvun (CC) ~ kavun (TZ) ‘kavun’ (Krş. Bşk., Tat., Kklp., Nog. kavın; Krg. kōn; Krç. xuvan ~ xavun; Y. Uyg. koğun; Özb. kàvun; Az. govun; Gag. kaun; Kmk., Trk. kavun; Türkm. gāvun); **DLT kawuş-** > Kıp. kovuş- (CC) ~ kavuş- (TZ) ‘kavuşmak’ (Krş. Bşk., Tat., Kzk. kavış-; Özb. kàvuş-; Az., Türkm. ğovuş-; Gag. kauş-; Y.Uyg., Trk. kavuş-)

1.1.1.2. Yuvarlak Ünlülerin Etkisiyle (Gerileyici Benzeşme)

/u/ bazı örneklerde ilk hecedeki /a/ ünlüsünü etkilemiştir:

ET aşuk- > Çağ. oşuk- ~ aşuk- ‘acele etmek’; **ET asru** > Çağ. osru ‘çok fazla’; **ET takıku** > Kıp. tokuk (BM) ~ tavoḥ (CC) ~ taḩuḩ (BM) ~ tavuḩ (BV) ‘tavuk’ (Krş. Bşk., Kzk., Tat. tavık; Krg. tōk; Özb. tāvuk; Y.Uyg. tahu; Az. toyuḡ; Türkm. tovuk; Gag. tauk; Trk. tavuk)

1.1.1.3. Sebebi Tespit Edilemeyen Yuvarlaklaşmalar

Tarihî Türk lehçelerinde a>o yuvarlaklaşmasının sebebi aşağıdaki örneklerde tespit edilememiştir:

ET yalrı- > Krh. yolrı- ~ yolrat- ~ yalrat- ~ yalrı- (DLT) ‘parlatmak, alevlemek’; **ET yarsı-** > Krh. yorla- ~ yarsı- (DLT) ‘tiksindirmek, nefret etmek’

1.1.2. a>u

Tarihî Türk lehçelerinde a>u değişmesi aşağıdaki durumlarda ortaya çıkmıştır: Dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi; yuvarlak ünlülerin, diğer ünlüler üzerindeki yuvarlaklaştırıcı etkisi.

1.1.2.1. Dudak Ünsüzlerinin Etkisiyle Oluşmuş Yuvarlaklaşmalar

Özellikle Kıpçak Türkçesinde ve az sayıdaki örnekte Karahanlı Türkçesinde /a/ çoğunlukla b>w/v ve g>v gelişmesi ile ortaya çıkan /v/ sesi eşliğinde yuvarlaklaşır. a>u değişmesi Kıpçak Türkçesi için belirleyicidir.

ET ab < **AT *āb** > Kıp. uv (CC) ~ av (MG) ‘av’ (Krş. Krç. uv; Y. Uyg o(v); Az. ov; Hak. ab; Özb. àv; Gag. au ~ av; Bşk., Tat., Kklp., Nog., Trk. av; Türkm. āv); **ET agu** ~ **āgu** < **AT *āgu** > Kıp. uvu (Kİ) ~ aḡu (TA) ~ avu (TZ) ‘aḡu, zehir’ (Krş. Krg. ū; Bşk. aḡıv; Kzk. uv; Y. Uyg. oḡa; Özb. àḡu; Az. aḡı; Tat., Trk. aḡu; Türkm. āvı; Yak. uo); **ET arıḡ** < **AT *ārıḡ** > Kıp. uru (KK) ~ arov (CC) ~ arı (İM) ~ aru (TZ) ~ arıḡ (BV) ‘arı, temiz’ (Krş. Alt. aru; Trk. arı); **ET kavung** ~ **hkāgun** < **AT *kāgun** > Kıp. huvun (CC) ~ kovun ‘CC’ ~ kavun (TZ) ‘kavun’ (Krş. Bşk., Tat., Kklp., Nog. kavın; Krg. kōn; Krç. xuvan ~ xavun; Y. Uyg. koḡun; Özb. kāvun; Az. govun; Gag. kaun; Kmk., Trk. kavun; Türkm. gāvun); **ET tavar** > Kıp. tuvar (TZ) ~ tavar (GT) ~ davar (BM) ~ tafar (İM) ‘koyun, keçi cinsinden hayvan’ (Krş. Nog., Kmk., Krç., tuvar; Bşk. tıvar; Türkm. dovar; Az., Trk. davar); **ET tawra-** > Krh. tuwra- ~ tawra- (DLT) ‘acele etmek’; **ET kagur-** > Krh. kugur- ~ kuwur- ~ kowur- ‘kavurmak’ (DLT) (Krş. Bşk., Tat., kuvır-; Krg. kūr-; Özb. kāvur-; Y.Uyg. koru-; Az., Türkm. ḡovur-; Gag. kaur-; Trk. kavur-); **DLT sawur-** > Kıp. suwur- (CC) ~ savur- (İM) ~ savar- (TZ) ‘ekin savur-’ (Krş. Krg. sau-; Özb. sāvur-; Y.Uyg. soru-; Az., Türkm. sovrur-; Gag. saur-; Trk. savur-)

1.1.2.2. Yuvarlak Ünlülerin Etkisiyle (Gerileyici Benzeşme)

Az sayıda örnekte ikinci hecedeki /u/ sesi, ilk hecedeki /a/ sesini kendine benzetmiştir:

ET tançu > Krh. tançu ~ tançu (DLT) ‘parça’; **ET yantur-** > Krh. yundur- ~ yandra- (DLT) ‘döndürmek’

1.1.2.3. Sebebi Tespit Edilemeyen Yuvarlaklaşmalar

ET adır- > Krh. udur- ~ edir- ~ ödür- ~ üdür- (DLT) ‘ayırarak’

1.1.3. a>e

a>e değişmesi veya ön damaksillaşması Tarihî Türk lehçelerinde yaygın değildir. Az sayıda örneği tespit edilen a>e değişmesi aşağıdaki durumlarda ortaya çıkmıştır: ön damaksillaştırıcı /y/ ünsüzünün etkisi; birincil uzun ünlülerin kısalması ve ön damaksillaştırıcı /d/ ünsüzünün etkisi

1.1.3.1. /y/ Etkisiyle Oluşmuş Ön Damaksillaşmalar

Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde aşağıdaki örneklerde /y/ ünsüzü a>e değişmesine sebep olmuştur.

ET aymanç > Uyg. eymenç (EUTS) ‘çekingence, utanç, korku’; **ET yalwı** > Uyg. yelvi ‘sihir’; Krh. yelwi ~ yalwı (DLT)

1.1.3.2. Birincil Uzun Ünlülerin Kısalmasıyla Oluşmuş Ön Damaksillaşmalar

Talat Tekin uzun ünlülerin kısalırken bıraktığı seslik izlerden biri olarak ön damaksillaşmayı gösterir (Tekin, 1995, s. 123). Ancak ön damaksillaşma ile uzun ünlülerin kısalması arasında çok açık bir ilişki kuramadığımızı belirtmek isteriz. Çünkü tespit ettiğimiz örneklerin çoğunda ön damaksillaşma /y/, /ş/, /ç/, /s/, /t/ ünsüzlerinin eşliğinde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan bu örneklerdeki ön damaksillaşmanın sebebinin uzun ünlülerin kısalması mı, yoksa bu ünsüzlerin etkisi mi olduğunu tahmin etmek güçtür. Bundan ötürü aşağıda tespit ettiğimiz örneklerde de uzun ünlülerin kısalmasının yanında diğer unsurları da dikkate almak gerekir.

AT * yā > Kıp. ye ‘yay’ (CC) (Krş. Bşk. yeye; Tat. cāyā; Kırg. cā, Yak. sā, Türkm. yāy); **AT * yāş** > ETT yeşil ‘taze, yeşil’ (KG) (Krş. Bşk., Tat., Özb., Y. Uyg., Gag., Trk. yeşil; Türkm. yāş ~ yāşıl, Hlç yā^a ş)

1.1.3.2. /d/ Etkisiyle Oluşmuş Ön Damaksillaşmalar

a>e değişmesi aşağıdaki örneklerde /d/ ünsüzünün ön damaksillaştırıcı etkisiyle olmuştur:

ET adır- > Krh. edir- ~ udur- ~ ödür- ~ üdür- (DLT) ‘ayırarak’; **ET adın** > Krh. edin ~ adın (DLT) ‘başka, yabancı’

1.1.4. a>ö/ü

a>ö ve a>ü değişimleri Tarihî Türk lehçelerinde sadece Karahanlı Türkçesinde bir örnekte görülmektedir.

ET adır- > Krh. **ödür-** ~ **üdür-** ~ **edir-** ~ **udur-** (DLT) ‘ayırmaq’

1.2. İlk Hece Dışında /a/ Ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /a/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur. Bunda ünlü uyumlarının etkisi söz konusudur:

ET adak > Kök. adak (Orh.) ‘ayak’; Uyg. adak (Mayt.); Krh. adak (AH) ~ adhak (DLT); Hrzm. adak (KE); Kıp. adak (Kİ) ~ ayak (CC) ~ azak (Kİ); ETT ayak (DK) (Krş. Kzk., Kklp., Nog., Tat., Bşk., Kmk., Krç., ayak; Trk. ayak); **ET arka** > Uyg. arka (EUTS) ‘arka’; Krh. arka (RN); Hrzm. arka (NF); Kıp. arka (DM); Çağ. arka (LD); ETT arka (SN) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Tat., Y.Uyg., Türkm., Trk. arka; Özb. arka; Az. arxa); **ET ata** > Uyg. ata (EUTS) ‘ata, baba’; Krh. ata (AH); Hrzm. ata (ME); Kıp. ata (CC); Çağ. ata (LD); ETT (DK) (Krş. Hak., Alt. ada; Özb. ätä; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Kmk., Krç., Y.Uyg., Az., Gag., Türkm., Trk. ata); **ET kara** > Kök. kara (Orh.) ‘kara, siyah’; Uyg. kara (Ir.); Krh. kara (KB); Hrzm. kara (NF); Kıp. kara (DM); Çağ. kara (ŞT); ETT kara (SN) (Krş. Bşk., Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tat., Tuv., Alt., Y.Uyg., Gag., Trk. kara; Tuv., Yak. xara; Özb. käre; Az., Türkm. gara); **ET kanat** < **AT *kânât** > Uyg. kanat (EUTS); Krh. kanat (KB); Hrzm. kanat (ME); Kıp. kânât (TZ, TA) ~ kanat (İM) ~ hanat (CC); Çağ. kanat (LD); ETT. kanat (DK) (Krş. Özb. kanât; Az. kanad; Türkm. gānat; Yak. kīnat; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Tat., Y.Uyg., Trk. kanat); **ET kabak** < **AT *kāpak** > Uyg. kabak ‘göz kapağı’ (Krş. Türkm. gābak); Krh. kapak (DLT); Hrzm. Kıp. kapak (TZ); Çağ. kapağ (LD); ETT kapağ (DK) (Krş. Türkm. gābak); **ET kazgan-** > Kök. kazgan- (Orh.) ‘kazanmak’; Uyg. kazgan- (EUTS); Krh. kazgan- (KB); Hrzm. kazgan- (NF); Kıp. kazgan- (CC) ~ kazan- (TZ); Çağ. kazgan- (LÇ); ETT kazan- (SN) (Krş.); **ET tavar** > Uyg. tavar (EUTS) ‘koyun, keçi cinsinden hayvan’; Krh. tavar (DLT); Hrzm. tavar (NF); Kıp. tuvar (TZ) ~ tavar (GT) ~ davar (BM) ~ tafar (İM) (Krş. Nog., Kmk., Krç., tuvar; Bşk. tıvar; Türkm. dovar; Az., Trk. davar); **ET yadağ** > Kök. yadağ (Orh.) ‘yaya, piyade’; Uyg. yadağ (EUTS); Krh. yadağ (KB); Hrzm. yadağ (NF); Kıp. yadağ (İM) ~ yayağ (TA) ~ yayak (İH); ETT yayak (DK) (Krş. Tuv. cadağ; Hak. cazağ; Şor. çaziğ; Bşk. yeyew; Kzk. jayaw; Kklp., Krç. cayaw; Nog., Kmk. yayaw; Özb. yây; Y.Uyg. ya; Türk. Yây; Trk. yaya)

/a/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında çoğunlukla korunurken, az sayıda örnekte çeşitli fonetik değişikliklere uğramıştır. Bir iki kelime ile sınırlı kalan bu değişimler Tarihî Türk lehçeleri için belirleyici değildir:

1.2.1. a>o

İlk hece dışındaki a>o yuvarlaklaşması Kıpçak Türkçesi döneminde ve dudak ünsüzlerinin ünlüler üzerindeki yuvarlaklaştırıcı etkisiyle meydana gelmiştir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi Kıpçak Türkçesinde g>v gelişmesiyle oluşmuş /v/ ünsüzü a>o yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur:

AT ātag > Kıp. atov (CC) ~ atuv (BM) ~ ada (TZ) ‘ada’; **ET yarağ** > Kıp. yarov (CC) ~ yarağ (MG) ~ yarağ (İM) ‘teçhizat, silah, hazırlık’

1.2.2. a>u

a>u yuvarlaklaşmasını Tarihî Türk lehçelerinde tek bir örnekte tespit ettik. Bu örnekte de /m/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi söz konusudur:

ET tamar ~ **tāmar** <**AT tāmar** > Krh. tamur (KB) ~ tamar ~ tamır (DLT) ‘damar’; Kıp. tamur (İM) ~ tamır (MG) ~ tamar (CC) (Krş. Bşk., Kzk., Krg., Tat., Hak., Krç., Alt., Kklp., Nog., Şor tamır; Tuv. damır; Özb. tāmır; Y.Uyg. tomur; Az., Gag., Türkm., Trk. damar; Yak. tımır)

1.2.3. a>ı

a>ı daralmasını sadece ‘damar’ kelimesinde görülmektedir. Bu sözcükte de a>ı daralmasına sebep olacak herhangi bir unsur tespit edilememiştir.

ET tamar ~ **tāmar** <**AT tāmar** > Krh. tamır ~ tamar (DLT) ~ tamur (KB) ‘damar’; Kıp. tamır (MG) ~ tamur (İM) ~ tamar (CC) (Krş. Bşk., Kzk., Krg., Tat., Hak., Krç., Alt., Kklp., Nog., Şor tamır; Tuv. damır; Özb. tāmır; Y.Uyg. tomur; Az., Gag., Türkm., Trk. damar; Yak. tımır)

1.2.4. a>e

Tarihî Türk lehçelerinde tespit ettiğimiz a>e öndamaksıllaşma örnekleri inceltici etkisi olduğu bilenen /y/ ve /ş/ ünsüzleri eşliğinde gerçekleşmiştir:

ET aymanç > Uyg. eymenç (EUTS) ‘çekingelik, utanç, korku’ ; **ET tapla-** > Krh. tepleş- ~ taplaş- (DLT) ‘uzlaşmak, bir işe razı olmak’

2. /i/ Ünlüsü

/i/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından ince, dar, düz bir ön damak ünlüsüdür. Nicelik özelliği bakımından ise normal süreli bir ünlüdür. /a/ ve /u/ ünlülerinden sonra Türkçenin ilk ünlü sisteminin içinde yer alan temel ünlülerdendir.

Tarihî Türk lehçelerinde /i/ ünlüsünün iki ayrı kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /i/ ünlüsüdür (*i>i). İkincisi ise AT’de varlığı tasarlanan ve Tarihî Türk lehçelerinde bazı

seslik izler bırakarak veya hiçbir seslik iz bırakmadan normal süreli karşılığa dönüşerek kısalan /i/ (*i>i) ünlüsüdür.

2.1. İlk Hecede /i/ Ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede /i/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET bir < **AT *bīr** > Kök. bir (Orh.) ‘1’; Uyg. bir (Ir.); Krh. bir (AH); Hrz. bir (NF); Kıp. bir (TA); Çağ. bir (LD); ETT bir (SN) (Krş. Hak. bīr; Alt., Şor pir; Tuv., Bşk., Tat., Kzk., Krg., Kklp., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Gag., Trk. bir; Yak. bīr); **ET iç-** > Uyg. iç- (EUTS); Krh. iç- (KB); Hrz. iç- (ME); Kıp. iç- (TA) ~ iş- (TZ); Çağ. iç- (BD); ETT iç- (DK) (Krş. Hak. iş-; Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Şor iş-; Bşk., Yak. is-; Alt., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Gag., Trk. iç-); **ET irig** < **AT *irig** > Uyg. irig (UÜH) ~ irü (AY) ‘iri’; Hrz. irig (ME); Kıp. irig (TZ) ~ iri (BV); Çağ. irig (LD); ETT iri (DK) (Krş. Özb. yirik; Y.Uyg. jirik; Bşk. Tat., Kzk., Krg., Az., Gag., Trk iri; Türkm. iri; Hlç. ire); **ET kiçig** > Kök. kiçig (Orh.) ‘küçük’; Uyg. kiçig (Mayt.); Krh. kiçig (AH); Hrz. kiçig (NF); Kıp. kiçi (İM) ~ kiççi (GT) ~ kiçig (İM) ~ kiçik (BV); Çağ. kiçik (LD); ETT kiçi (YZ) (Krş. Bşk. kēšē ; Tat. kēçē; Kzk., Kklp. kişi; Kmk. giççi; Krg., Krç. kiçü; Tuv. biçi; Hak. kiçig; Özb., Y.Uyg., Az. kiçik; Türkm. kiçi; Gag., Trk. küçük); **ET kirpik** > Uyg. kirpik (EUTS) ‘kirpik’; Krh. kirpik (DLT); Hrz. kirpük (NF); Kıp. kirpik (TZ) ~ kirpük (İM) ~ kerpik (TA); Çağ. kirpük (LD); ETT kirpük (SN) (Krş. Tat. kirtik; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. kirpik); **ET til** > Uyg. til (EUTS) ‘dil’; Krh. til (RN) ~ dil (AH); Hrz. til (NF); Kıp. til (CC) ~ dil (Gİ); Çağ. dil (LD); ETT dil (DK) (Krş. Bşk., Tat. tēl; Kzk., Kklp., Nog., Krç., Krg., Özb., Y.Uyg. til; Az., Türkm., Gag., Trk. dil; Yak. tıl); **ET tiş** < **AT *tīš** > Uyg. tiş (EUTS); Krh. tiş (KB) ~ tış ~ tīš (DLT); Hrz. tiş (NF) ~ diş (ME); Kıp. tiş (BV) ~ diş (TZ); Çağ. tiş (BD); ETT diş (SN) ~ dış (Hak. tiş; Kzk. tiş; Alt., Bşk., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg. tiş; Az., Gag., Trk. diş; Türkm. diş; Yak. tiş); **ET tiz** < **AT *tīz** > Kök. tiz (Orh.) ‘diz’ ; Uyg. tiz (EUTS); Krh. tiz (AH) ~ tīz (DLT); Hrz. tiz (NF); Kıp. tiz (TZ) ~ diz (Kİ); Çağ. tiz (ŞD); ETT diz (DK) (Krş. Kzk., Krg. tize; Özb. tizze; Bşk., Tat., Y.Uyg. tiz; Az., Gag., Trk diz; Türkm. dīz); **ET yinçke** < **AT *yīnçke** > Kök. yīnçke (Orh.) ‘ince’; Uyg. yīnçke (EUTS); Krh. yīnçke ~ ince (KB); Hrz. yīnçke (NF); Kıp. inçke (BV) ~ yīnçke (İM) ~ yīnçke (TA); Çağ. inçke (LD); ETT. inçke (DK) (Krş. Krg. içke; Kzk. jīnişke; Kklp. ciñişke; Nog. yinişke; Özb. ingiçke; Y.Uyg. incike; Az., Gag., Trk. ince; Türkm. inçe); **ET yip** > Uyg. yip (EUTS) ‘ip’; Krh. yip (KB) ~ yip (DLT); Hrz. yip (HŞ); Kıp. ip (CC) ~ yip (İM); Çağ. ip (ŞT); ETT ip (YZ) (Krş. Tat. cip ~ çep; Tuv. çep; Hak. çip; Kzk. jip; Krg., Kklp., Krç. cip; Bşk., Nog., Kmk., Y.Uyg. yip; Özb., Gag., Trk ip; Türkm. yüp)

/i/ ünlüsü ilk hecede çoğunlukla korunmuştur. Ancak fonetik sebeplere ve dönemlerin genel eğilimlerine bağlı olarak bazı örneklerde değişmiştir:

2.1.1. i>e

i>e genişlemesinin Tarihî Türk lehçelerinde örnekleri Kıpçak Türkçesinde görülür. Kıpçak Türkçesi için belirleyici olmayan bu değişme aşağıdaki örneklerde sebepsizdir:

ET bitig > Kıp. betig (İM) ~ bitig (TA) ~ bitüv ~ bitiv (CC) ‘yazı, kitap, kitabe’; **ET kirpik** > Kıp. kerpik (TA) ~ kirpik (TZ) ~ kirpük (İM) (Krş. Tat. kirtik; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. kirpik); **ET yinçü** > Kıp. yencü (BM) ~ inci (TZ) ~ inçü (GT) ~ yinçü (İM) ‘inci’ (Krş. Bşk. inyı; Kzk. injüv; Hak. çimcük; Özb., Y.Uyg. incu; Türkm, Gag., Trk. inci; Çuv. ence)

2.1.2. i>ı

i>ı art damaksıllaşması Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi döneminde birkaç örnekte görülür. Bu örneklerde, ön damaksıllaştırıcı etkisi bilenen ünsüzlere rağmen /i/ ünlüsü niteliğini muhafaza edememiş ve de art damaksıllaşmıştır:

ET biñ > Kök. biñ ~ biñ (OTG) ‘1000’; Uyg. miñ ~ miñ ~ biñ (EUTS) (Krş. Bşk., Tat. mẽñ; Krç., Kmk. miñ; Kklp. miñ; Az, Gag., Trk. bin; Türkm. müñ); **ET biş-** > Uyg. bış- ~ pış- (EUTS) ~ biş- (Ir.); Krh. pış- (DLT; Hrzm. bış- ~ biş- (NF); (Krş. Bşk., Tat., Az., Türkm. biş-; Kzk. pis-; Krg., Alt. bış-; Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. piş-; Yak. pus-); **ET yip** > Krh. yip (DLT) ~ yip (KB) (Krş. Tat. cip ~ cēp; Tuv. çep; Hak. çip; Kzk. jip; Krg., Kklp., Krç. cip; Bşk., Nog., Kmk., Y.Uyg. yip; Özb., Gag., Trk ip; Türkm. yüp)

2.1.3. i>ö

Kıpçak Türkçesine ait bir örnekte /i/ ünsüzü dudak ünsüzü /b/’nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle /ö/’ye dönüşmüştür:

ET bilek > Kıp. bölek (BV) ~ bilek (TA) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk bilek)

2.1.4. i>ü

Tarihî Türk lehçelerinde i>ü yuvarlaklaşması çeşitli dönemlerde ve dağınık olarak görülmektedir. Tespit ettiğimiz örneklerde i>ü yuvarlaklaşması şu durumlarda ortaya çıkmıştır: dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ve gerileyici benzeşme ile.

2.1.4.1. Dudak Ünsüzlerinin Yuvarlaklaştırıcı Etkisi

/i/ ünlüsü /m/ ve /p/ dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşmıştır:

ET bin- < **AT *bīn-** > Krh. mün- ~ min- (KB); Hrzm. mün- (KE) ~ bin- (NF); (Krş. Hak., Türkm. mün-; Bşk., Kzk., Tat., Krg., Özb., Y.Uyg., Az. min-; Gag. pin-; Trk. bin-; Yak. mīn-); **ET sipir-** > Krh. süpür- (DLT) ‘süpürmek,

temizlemek'; Kıp. süpür- (Kİ) ~ süpür- (GT) ~ sipir- (TZ); Çağ. süpür- (BD) (Krş. Bşk. hēpēr-; Tat. sēbēr-; Kzk., Kklp., Nog., sıpır-; Alt., Kmk., Alt., Krç. sibir-; Trk. süpür-; Yak. sippiy-)

2.1.4.2. Gerileyici Benzeşme

/i/ ünlüsü bir örnekte ikinci hecedeki /ü/ ünlüsünün etkiyle yuvarlaklaşmıştır:

ET yinçü > Krh. yincü ~ yünçü (KB); Hrzm. yincü (NF); Çağ. inçi (ŞD) ~ incü (LD) ~ yünçü (ŞD); (Krş. Bşk. myı; Kzk. injüv; Hak. çimcük; Özb., Y.Uyg. incu; Türkm, Gag., Trk. inci; Çuv. ence)

2.2. İlk Hece Dışında /i/ Ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında /i/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET egri < **AT *ēg-**> Kök. egri (Orh.) 'eğri'; Uyg. egri ~ igri (EUTS); Krh. egri (KB); Kıp. egri (CC) ~ igri (MG); ETT egri (DK) (Krş. Hak. igır; Tat. kekri; Kzk. iyir; Krg. iyri; Özb., Y.Uyg. egri, Az. eyri, Türkm., Trk. eğri; Çuv. av- 'eğmek'); **ET elig** > Kök. elig (Orh.) '50'; Uyg. elig (EUTS); Krh. elig (DLT); Hrzm. ellig (NF); Kıp. ellig (BV) ~ yelli (DM) ~ illi (GT); ETT elli (DK) (Krş. Krg. elü; Kzk. elüw; Hak. ilig; Bşk., Tat. illi; Özb., Y.Uyg. ellik; Gag. yelli; Kklp., Nog., Az., Türkm., Trk. elli); **ET irig** < **AT *irig** > Uyg. irig (UÜH) ~ irü (AY) 'iri'; Hrzm. irig (ME); Kıp. irig (TZ) ~ iri (BV); Çağ. irig (LD); ETT iri (DK) (Krş. Özb. yirik; Y.Uyg. jirik; Bşk. Tat., Kzk., Krg., Az., Gag., Trk. iri; Türkm. ĩri; Hlç. ĩre); **ET keyik** > Uyg. keyik (Mayt.) ~ kiyik (Ir.); Hrzm. keyik (ME) ~ kiyik (NF); Kıp. keyik (TA) ~ kiyik (MG); Çağ. keyik (ŞT) ~ kiyik (LD) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Krç., Alt. kiyik; Bşk. kēyēk; Tat. kiyēk; Trk. geyik); **ET kiçig** > Kök. kiçig (Orh.) 'küçük'; Uyg. kiçig (Mayt.); Krh. kiçig (AH); Hrzm. kiçig (NF); Kıp. kiçi (İM) ~ kiçci (GT) ~ kiçig (İM) ~ kiçik (BV); Çağ. kiçik (LD); ETT kiçi (YZ) (Krş. Bşk. kēšē; Tat. kēçē; Kzk., Kklp. kişi; Kmk. giççi; Krg., Krç. kiçi; Tuv. biçi; Hak. kiçig; Özb., Y.Uyg., Az. kiçik; Türkm. kiçi; Gag., Trk. küçük); **ET sekiz** > Kök. sekiz (Orh.) '8'; Uyg. sekiz (EUTS); Krh. sekiz (KB); Hrzm. sekiz ~ sekkiz (NF); Kıp. sekiz (İM) ~ sekkiz (BM) ~ sikiz (MS); ETT sekiz (YZ) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog. segiz; Bşk. higiz; Tat. sigiz; Özb., Y.Uyg., Az. sekkiz; Türkm, Gag. Trk. sekiz); **ET semiz** > Kök. semiz (Orh.) 'semiz'; Uyg. semiz (Ir.); Krh. semiz (KB); Kıp. semiz (CC) ~ semüz (Kİ) ~ simiz (GT) (Krş. Hak. simīs; Bşk. himiz; Tat. simiz; Alt., Tuv. semis; Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. semiz; Yak. emis); **ET temir** > Kök. temir (Orh.) 'demir'; Uyg. temir (Mayt.); Kıp. temir (TZ) ~ temür (TA) ~ demür (TA) ~ timir (MG); Çağ. timür (LD) ~ temür (ŞT) (RNüs.) (Krş. Bşk., Tat, Yak. timir; Hak. timir; Şor. tebir; Y.Uyg. tōmür; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Alt., Kmk., temir; Tuv., Az., Türkm., Gag., Trk. demir); **ET yegirmi** > Kök. yigirmi ~ yegirmi (OTG) '20'; Uyg. yigirmi (AY); yigirmi ~ yigirme (DLT);

Hrzm. yigirmi (NF); Kıp. yigirmi (TA) ~ igirmi (Gİ); Çağ. yigirmi (ŞD); ETT yigirmi (DK) (Krş. Alt. cirme; Bşk. yiğirmi; Kzk. jıyırma; Tat. yigirmi; Özb. yigirme; Y.Uyg. jigirme; Az. iyirmi; Türkm. yiğirmi; Trk. yirmi); **ET yeti** < **AT *yēti** > Kök. yeti ~ yiti (Orh.) ‘7’; Uyg. yetti (İPKPH) ~ yiti (Üİ) ~ yte (Uyg. Br.); Krh. yetti ~ yiti (DLT) (Krş. Hak. çiti; Tat. cidē; Alt. detti; Tuv. çedi; Şor. çetti; Bşk. yēdē; Krç. cedi; Krg. ceti; Özb., Hİç. yetti; Az. yeddi; Gag., Trk., Türkm. yedi; Yak. sette)

Tarihî Türk lehçelerinde /i/ ünlüsü ile ilgili ses olayları şunlardır:

2.2.1. i>e

Tarihî Türk lehçelerinde görülen ilk hece dışındaki i>e genişlemesi, ilk hecedeki geniş ünlünün ilerleyici etkisiyle oluşmuştur:

ET idi ~ **ieye** < **AT *ēdi** (DTS:203–205) > Uyg. ieye ~ idi ‘ieye, sahip’ (DTS); Hrzm. ēde ~ idi (NF); Kıp. eye (TZ) ~ ieye (İM); Çağ. ige (ŞD); ETT eye (ETTM) ~ ieye (DK) (Krş. Bşk. ēye; Tuv., Hak., Alt. ē; Az. yiye; Krç., Kklp., Nog., Tat., Trk. iye); **ET kemi** < **AT *kēmi** > Krh. kime (KB) ~ kemi (RN) ‘gemi’; Kıp. keme (TZ) ~ kimi (GT) (Krş. Kzk., Krg., Krç., Alt., Özb., Y.Uyg., keme; Hak. kime; Az., Gag., Trk. gemi; Türkm. gēmi)

2.2.2. i>ı

Tespit ettiğimiz tek örnekte /k/ ünsüzünün etsiyle i>ı art damaksıllaşması görülmektedir:

AT kīçi > Uyg. kıçık (EUTS) ‘kaşınmak, gıcıklan-’

2.2.3. i>ü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında sıklıkla görülen ses olaylarından biri de i>ü yuvarlaklaşmasıdır. Neredeyse her dönemde görülen bu olay, şu durumlarda ortaya çıkmıştır: dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle, yuvarlak ünlülerin ilerleyici benzeşmesiyle.

2.2.3.1. Dudak Ünsüzlerinin Yuvarlaklaştırıcı Etkisi

Aşağıdaki örneklerde /l/ ünlüsü yuvarlaklaştırıcı etkisi bilenen /b/, /m/, /p/, /v/, /w/ ünsüzleri eşliğinde yuvarlaklaşmıştır:

ET bitig > Kıp. bitüv ~ bitiv (CC) ~ betig (İM) ~ bitig (TA) ‘yazı, kitap, kitabe’; **ET ebir-** > Krh. ewür- (DLT) ‘evirmek, çevirmek’; Hrzm. ewür- (ME) ~ öwür- (KE); Kıp. evür- (BV) ; Çağ. ivür- (LD); **ET kirpik** > Hrzm. kirpük (NF) ‘kirpik’; Kıp. kirpük (İM) ~ kirpik (TZ) ~ kerpik (TA); Çağ. kirpük (LD); ETT kirpük (SN) (Krş. Tat. kirtik; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Bşk., Özb., Y.Uyg., Az., Türkm., Trk. kirpik); **ET semiz** > Kıp. semüz (Kİ) ~ semiz (CC) ~ simiz (GT) ‘semiz’ (Krş. Hak. simis; Bşk. himiz; Tat. simiz; Alt., Tuv. semis; Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. semiz; Yak. emis); **ET**

sipir- > Krh. süpür- (DLT) ‘süpürmek, temizlemek’; Kıp. süpür- (Kİ) ~ süpir- (GT) ~ sipir- (TZ); Çağ. süpür- (BD) (Krş. Bşk. hēpēr-; Tat. sēbēr-; Kzk., Kklp., Nog., sıpır-; Alt., Kmk., Alt., Krç. sibir-; Trk. süpür-; Yak. sippiy-); **ET süvri** > Kıp. süvrü (İM) ~ sürü (CC) ~ sivri (BM) ‘sivri’ (Krş. Krg. süyrü; Kzk. süyir; Kklp., Nog. süyri; Trk. sivri); **ET temir** > Kıp. temür (TA) ~ demür (TA) ~ temir (TZ) ~ timir (MG) ‘demir’; Çağ. timür (LD) ~ temür (ŞT); ETT demür (RNüs.) (Krş. Bşk., Tat, Yak. timir; Hak. timir; Şor tebır; Y.Uyg. tömür; Kzk., Krg., Kklp., Nog., Alt., Kmk., temir; Tuv., Az., Türkm., Gag., Trk. demir)

2.2.3.2. Yuvarlak Ünlülerin İlerleyici Benzeşmesi

Aşağıdaki örneklerde ilk hecedeki /ö/ ve /ü/ yuvarlak ünlüleri, ikinci hecedeki /i/ ünlüsünü etkileyerek yuvarlaklaştırmıştır:

AT *çürü- > Hrmz. çürü- (LD) ~ çüri- (NF) ‘çürümek’; Kıp. çürü- (CC) ~ sürü- (İM) ~ çüri- (TZ); Çağ. çürü- (LÇ) (Krş. Bşk. sirik; Krg., Tat., Özb., Y.Uyg. çirik; Kzk., Kklp., Nog. şirik; Az., Trk çürük; Türkm. çüyrük); **ET ügüt-** < **AT *üküt-** (DTS:382) > Hrmz. ögü- ~ ögi- (NF) ‘öğütme’; Kıp. ügüt- (TA) ~ yügüt- (TZ) ~ ögüt- (MŞ); Çağ. ügül- ‘öğütölmek’ (BD) (Krş. Az. üyüt; Türkm. üve-; Gag. üt-; Trk. ögüt-); **ET böri** < **AT *böri** > Uyg. bürü ~ börü ~ büri (EUTS) ‘kurt’; Hrmz. börü (MM) ~ böri (KE); Kıp. börü (TA) ~ böri (CC) (Krş. Hak. pür; Krg., Kzk. börü; Kklp., Nog., Özb. böri; Bşk., Tat. büri; Y.Uyg. böre; Türkm. böri)

3. / u/ Ünlüsü

/u/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, dar, yuvarlak bir art damak ünlüsüdür. Nicelik özelliği bakımından ise normal süreli bir ünlüdür. /a/ ve /i/ ünlüleri ile birlikte Türkçenin ilk ünlü sisteminin içinde yer alan ünlüdür.

Tarihî Türk lehçelerinde /u/ ünlüsünün iki ayrı kaynağı vardır. Bunlardan birincisi en geç AT döneminden itibaren bilinen /u/ ünlüsüdür (*u>u). İkincisi ise AT’de varlığı tasarlanan ve Tarihî Türk lehçelerinde bazı seslik izler bırakarak veya hiçbir seslik iz bırakmadan normal süreli karşılığa dönüşerek kısalan /u/ (*ü>u) ünlüsüdür.

3.1. İlk Hecede /u/ Ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede /u/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET bulıt > Kök. bulıt (Orh.) ‘bulut’; Uyg. bulıt (Mayt.) ~ bulut (EUTS); Krh. bulıt (RN); Hrmz. bulıt (NF) ~ bulut (KE); bulıt (TZ) ~ bulut (TA); Çağ. bulıt (SD) ~ bulut (LD); ETT bulıt (SN) ~ bulud (KG) (Krş. Bşk. bolot; Tat. bolıt; Hak., Şor pulut; Kklp., Nog. bulıt; Az. bulud Kzk., Krg., Tuv., Alt.,

Krç., Özb., Y.Uyg., Türkm., Gag., Trk. bulut; Yak. bılıt); **ET buñ** > Kök. buñ (Orh.) ‘sıkıntı, keder’; Uyg. muñ ~ müñ ~ miñ (EUTS); Krh. muñ (DLT); Hrz. muñ (NF); Kıp. muñ (TZ); Çağ. muñ (LD); ETT buñ (DK); **ET buz** < **AT büz** > Uyg. buzluğ (EUTS) ‘buzluk’; Krh. buz (KB); Kıp. buz (TA); ETT buz (DK) (Krş. Bşk., Tat. boz; Kzk., Krg. Özb., Y.Uyg. muz; Az., Gag., Trk. buz; Türkm. büz; Yak. būs ~ mūs; Hlç.bū^uz); **ET buzağı** > Uyg. buzağı (EUTS) ~ bozağı (Ir.); Krh. buzağı (RN); Hrz. buzağı (NF); buzağı (TA) ~ buzav ~ buzov (CC); ETT buzağı (DK) (Krş. Bşk. bızav; Kzk., Türkm. buzav; Tat. bozav; Krg. mūzo; Tuv. bızā; Hak. pızo; Krç., Az. buzov; Özb. buzāğ; Y.Uyg. mozay; Gag. buzā ~ bizā; Trk. buzağı); **ET kulkak** > Kök. kulkak (Orh.) ‘kulak’; Uyg. kulkağ ~ kulgağ ~ kulağ (EUTS); Krh. kulgağ (KB); Hrz. kulağ (NF); Kıp. kulağ (TZ) ~ kulağ (TA); Çağ. kulağ (ŞT); ETT kulağ (SN) ~ kulağ (DK) (Krş. Hak. xulax; Bşk., Tat. kolak; Özb. kulāk; Az. ğulağ; gulağ Türkm.; Krg., Kzk., Kklp., Nog., Tuv., Alt., Y.Uyg., Gag., Trk. kulak; Yak. kulğax); **ET kuruğ** > Uyg. kuruğ (EUTS); Krh. kuruğ (KB); Hrz. kuruğ (NF); Kıp. kuru (İM) ~ kuru (GT) ~ köru (TZ); Çağ. kuruğ (LD); ETT kuru (DK) (Krş. Bşk. koro ~Tat. korı; Kzk. kurğak; Hak. huruğ; Özb., Y.Uyg. kuruk; Az. guru, Türkm. gūrı; Krg., Trk. kuru); **ET tuman** > Uyg. tuman (Ir.) ‘duman’; Krh. tuman (KB); Kıp. tuman (TZ); Çağ. tuman (ŞD); ETT tuman (SN) (Krş. Krg., Kzk., Kklp., Nog., Y.Uyg. tuman; Az., Gag. Trk. duman; Türkm. dumān); **ET uluğ** > Kök. uluğ (Orh.) ‘ulu, büyük, yaşlı’; Uyg. uluğ (EUTS); Krh. uluğ (KB); Hrz. uluğ (NF); Kıp. ulu (CC) ~ uluğ (İM) ~ ullu (GT); Çağ. uluğ (LD) ~ uluğ (ŞD) ~ ullı (BD) ~ ulı (ŞT); ETT ulu (SN) (Krş. Kzk., Türkm. ulı; Kklp., Nog.ullı; Bşk. olo; Tat. olı; Özb., Y.Uyg. uluğ; Krg., Az. Trk. ulu); **ET uzun** < **AT *uzūn** > Kök. uzun (Orh.) ‘uzun’; Uyg. uzun (Ir.); Krh. uzun (DLT); Hrz. uzun ~ uzın (NF); Kıp. uzun (TA); Çağ. uzun (LD); uzun (DK) ~ uzın (SN) (Krş. Tat., özın; Bşk. özön; Kzk., Nog., Kklp. uzın; Türkm. uzīn; Kmk., Krç., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Trk. uzun) vb.

/u/ ünlüsü Tarihî Türk lehçelerinde ilk hecede çoğunlukla korunmuştur. Ancak bazı ses olaylarına ve de dönemlerin genel eğilimlerine bağlı olarak niteliğinde kimi zaman değişimler görülür. Tespit edilen bu ses değişimleri şunlardır:

3.1.1. u>a

u>a düzleşmesi az rastladığımız bir ses olayıdır. Ünlü düzleşmesi örnekleri düzleşmenin bir eğilim olarak mevcut olduğu Kıpçak ve Harezmi Türkçesi dönemlerine aittir:

ET yağur- > Kıp. yağur- (BV) ~ yoğur- (TA) ~ yovur- (TZ) ~ yur- (CC) ‘yoğurmak’; **ET uvşak** > Hrz. avuk (ME) ‘ufak’

3.1.2. u>ı

İki örnekte tespit ettiğimiz u>ı düzleşmesi herhangi bir dönem için belirleyici değildir. Zira tespit ettiğimiz örneklerde u>ı düzleşmesinin yanında, aynı dönemde ve de aynı kelimedede u>u; u>ü şeklinde nitelik istikrarsızlığının olması, bu örneklerin belirleyici olmadığına bir göstergesidir.

ET buñ > Uyg. muñ ~ muñ ~ müñ (EUTS) ‘sıkıntı, keder’; **ET kıumursğa** > Kıp. kımırşığı (BM) ~ kıumruska (TZ) ~ kıumursağa (Kİ) ~ kıumurusğa (DM) ‘karınca’

3.1.3. u>o

u>o genişlemesi Tarihî Türk lehçelerinde az rastlanan bir ses değişmesidir. Tarihî Türk lehçelerinde u>o değişmesi, g>v sürecindeki /g/ ünsüzü ve /b/ dudak ünsüzü eşliğinde düzenli bir şekilde görülmektedir:

ET buz- > Uyg. boz- (Mayt.) ~ buz- (EUTS) ‘bozmak’; Krh. boz- (KB); Hrm. boz- (ME) ~ buz- (NF); Kıp. boz- (TZ) ~ buz- (CC); Çağ. boz- (ŞD) ~ buz- (LD); ETT boz- (DK) ~ buz- (SN) (Krş. Hak. pus-; Tuv., Krç., Alt., Kzk., Krg., Özb., Y.Uyg. buz-; Bşk., Tat., Az., Türkm., Gag., Trk. boz-); **ET yuğur-** > Uyg. yoğur- (EUTS) ‘yoğurmak’ ~ yuğrul- ‘karışmak’ (EUTS); Krh. yoğrul- (DLT); Hrm. yoğur- (NF); Kıp. yoğur- (TA) ~ yovur- (TZ) ~ yağur- (BV) ~ yur- (CC); Çağ. yoğur- (LÇ); ETT yoğur- (DK)

Tarihî Türk lehçelerinde u>o değişmesinin sebebini bulamadığımız örnekler de vardır:

ET yunt > Uyg. yont ~ yunt (EUTS) ‘at, kısırak’; **ET yuyka** > Kıp. yoğa (CC) ~ yorğa (Kİ) ~ yuğa (BV) ‘ince’ (Krş. Özb. yubka; Y.Uyg. jubka; Az. yuxa; Türkm. yuka; Gag., Trk. yufka)

3.1.4. u>ö

u>ö genişlemesini Karahanlı Türkçesinde ve bir örnekte tespit edebildik:

ET ut- > Krh. öt- ~ üt- ~ ut- (DLT) ‘oyunda kazanmak’

3.1.5 u>ü

Tarihî Türk lehçelerinde u>ü ön damaksıllaşması nadir görülen bir ses hadisesidir. Az sayıda örnekte tespit ettiğimiz bu hadise, daha çok ön damaksıllaştırıcı etkisi bilenen /d/ ve /t/ ünsüzleri eşliğinde gerçekleşmiştir:

ET ut- > Krh. üt- ~ ut- ~ öt- (DLT) ‘oyunda kazanmak’; **ET ud-** > Krh. üd- ~ ud- (DLT) ‘takip et-’

Tek bir örnekte ise u>ü ön damaksıllaşmasının sebebi tespit edilememiştir.

ET buñ > Uyg. müñ ~ muñ ~ miñ (EUTS) ‘sıkıntı, keder’

3.2. İlk Hece Dışında /u/ Ünlüsü

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışında /u/ ünlüsü çoğunlukla korunmuştur:

ET ağu ~ **āğu** < **AT āgu** > Uyg. ağu (EUTS) ‘ağu, zehir’; Krh. ağu (AH); Hrz. ağu (HŞ); Kıp. ağu (TA) ~ avu (TZ) ~ uvu (Kİ) ~ ağı (TZ); Çağ. ağu (ŞD); ETT ağu (SN) (Krş. Krg. ü; Bşk. ağıv; Kzk. uv; Tat. ağu; Özb. āğu; Y.Uyg. oğa; Az. ağı; Yak. uo); **ET altun** > Kök. altun (Orh.) ‘altın’; Uyg. altun (UÜH); Krh. altun (RN); Hrz. altun (NF); Kıp. altun (CC) ~ altın (TZ); Çağ. altun (ŞT); ETT altun (YZ) (Krş. Tuv. aldın; Özb. àltin; Y.Uyg., Az. altun; Bşk., Tat., Kzk., Krg., Hak., Krç., Alt., Şor, Türkm., Trk. altın; Yak. altan ‘bakır’); **ET buzağu** > Uyg. buzağu (EUTS) ~ bozağu (Ir.); Krh. buzağu (DLT) ~ buzağı (RN); Hrz. buzağu (NF); buzağu (TA) ~ buzav ~ buzov (CC); ETT buzağu (DK) (Krş. Bşk. bızav; Kzk., Türkm. buzav; Tat. bozav; Krg. mūzo; Tuv. bızā; Hak. pızo; Krç., Az. buzov; Özb. buzàğ; Y.Uyg. mozay; Gag. buzā ~ bizā; Trk. buzağı); **ET kudruk** > Uyg. kudruk ~ kudruğ (Ir.) ‘kuyruk’; Krh. kudruk (DLT); Hrz. kudruk (NF); Kıp. kuyruk (MG)~ kuyruğ (CC); Çağ. kuyruğ (ŞT); ETT kuyruk (DK) (Krş. Tuv. kuduruk; Hak. xuzurux; Bşk. koyorok; Tat. koyruk; Az. ğuyruğ; Türkm. guyruk; Alt., Şor., Kzk., Krg., Gag., Trk. kuyruk; Yak. kuturuk); **ET konuk** > Uyg. konuk (EUTS) ‘konuk’; Krh. konuk (KB); Hrz. konuk (NF); konuk (Kİ) ~ konağ (İM); konuğ (LÇ); ETT konuk (SN) (Krş. Krg., Alt. konok; Hak. xonix; Bşk., Tat. kunak; Y.Uyg. konak; Az. gonag; Şor, Trk. konuk) ; **ET kuruğ** > Uyg. kuruğ (EUTS); Krh. kuruğ (KB); Hrz. kuruğ (NF); Kıp. kuru (İM) ~ kıru (GT) ~ köru (TZ); Çağ. kuruğ (LD); ETT kıru (DK) (Krş. Bşk. koro ~Tat. kori; Kzk. kurğak; Hak. huruğ; Özb., Y.Uyg. kuruk; Az. guru, Türkm. gūri; Krg., Trk. kuru); **ET kuduğ** > Uyg. kuduğ (EUTS) ‘kuyu’; Krh. kuduğ ~ kuyuğ (DLT); Hrz. kuyuğ ~ kudu (NF); Kıp. kuyu (CC) ~ kuyuğ (İM) ~ kıyu (DM); Çağ. kıyu (ŞT); kıyu (DK) (Krş. Bşk. koyo; Tat. koyı; Krg., Özb., Y.Uyg. kuduk; Kklp. kudık; Nog. kuyı; Az. guyu; Türkm. guyı; Trk. kuyu); **ET uluğ** > Kök. uluğ (Orh.) ‘ulu, büyük, yaşlı’; Uyg. uluğ (EUTS); Krh. uluğ (KB); Hrz. uluğ (NF); Kıp. ulu (CC) ~ uluğ (İM) ~ ullu (GT); Çağ. uluğ (LD) ~ uluğ (ŞD) ~ ullı (BD) ~ ulı (ŞT); ETT ulu (SN) (Krş. Kzk., Türkm. ulı; Kklp., Nog.ullı; Bşk. olo; Tat. olı; Özb., Y.Uyg. uluğ; Krg., Az. Trk. ulu); **ET uruğ** > Kök. uruğ (Orh.) ‘boy, kabile’; Uyg. uruğ (EUTS); Krh. uruğ (DLT); Hrz. uruğ (NF); Kıp. uruğ (CC); Çağ. uruk (ŞD); ETT uruğ ~ uruk (DK); **ET uzun** < **AT uzūn** > Kök. uzun (Orh.) ‘uzun’; Uyg. uzun (Ir.); Krh. uzun (DLT); Hrz. uzun ~ uzın (NF); Kıp. uzun (TA); Çağ. uzun (LD); uzun (DK) ~ uzın (SN) (Krş. Tat., özın; Bşk. özön; Kzk., Nog., Kklp. uzın; Türkm. uzīn; Kmk., Krç., Krg., Özb., Y.Uyg., Az., Gag., Trk. Uzun); **ET yaşur-** > Uyg. yaşur- (EUTS) ‘gizlemek, saklamak’; Krh. yaşur-

(DLT); Hrm. yaşur- (NF); Kıp. yaşur- (Kİ) ~ yaşır- (CC); Çağ. yaşur- (BD); ETT yaşur- (SN)

Tarihî Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki /u/ ünlüsü bazı ses olaylarına veya lehçelerdeki seslerin genel eğilimlerine bağlı olarak değişmiştir:

3.2.1. u>ı

İlk hece dışında u>ı genişlemesi Tarihî Türk lehçelerinde yaygın olarak görülen bir ses olayıdır. Tespit ettiğimiz örneklerde u>ı genişlemesi aşağıdaki durumlarda ortaya çıkmıştır: Geniş ünlülerin ilerleyici etkisi; genel eğilimlerin sonucunda.

3.1.1.1. Geniş Ünlülerin İlerleyici Etkisi

Tespit ettiğimiz örneklerde ilk hecedeki geniş /a/ ünlüsü, kendisinden sonra gelen hecedeki /ı/ ünlüsünü etkileyerek genişletmiştir:

ET açuk > Kıp. açık (İM) ~ açuk (MG) ‘açık’; Çağ. açık (ŞD) ~ açuk (LD) (Krş. Bşk. asık; Kzk. aşık; Özb. açık; Tuv. ajık; Y.Uyg. oçuk; Az. açığ; Krg., Tat., Krç., Alt., Türkm., Gag., Trk. açık); **ET adut** > Kıp. avıç ~ avuç (GT) ‘avuç’ (Krş. Kzk. uvıs; Krg. uç; Tat. uç; Tuv. adış; Krç. uvuç; Özb. hâvuç; Y.Uyg. oç; Az. avuc; Türkm. ovuç; Gag. auç ~ avuç; Trk. avuç); **ET ağu** ~ **āgu** < **AT *āgu** > Kıp. agı (TZ) ~ ağu (TA) ~ avu (TZ) ~ uvu (Kİ) ‘ağı, zehir’ (Krş. Krg. ü; Bşk. ağıv; Kzk. uv; Tat. ağu; Özb. āgu; Y.Uyg. oğa; Az. ağı; Yak. uo); **ET altun** > Kıp. altın (TZ) ~ altun (CC) ‘altın’; (Krş. Tuv. aldın; Özb. altin; Y.Uyg., Az. altun; Bşk., Tat., Kzk., Krg., Hak., Krç., Alt., Şor, Türkm., Trk. altın; Yak. altan ‘bakır’); **ET azuk** < **AT *āzuk** > Uyg. azık ~ azuk (EUTS) ‘azık, yiyecek’; Hrm. azık (ME) ~ azuk (HŞ); Kıp. azığ (BV) ~ azık (TZ) ~ azıh (CC) ~ azuk (İM) (Krş. Tuv. azığ; Hak. azıx; Özb. azık; Y.Uyg. ozuk; Az. azığ; Türkm. āzık; Alt. azu; Bşk., Tat., Kzk., Krg., Krç., Kklp., Nog., Trk. azık); **ET kadğu** > Hrm. kayğı (KE) ~ kadğu (NF) ‘kaygı’; Kıp. kayğı (BV) ~ kadğu (İM) ~ kayğu (CC) (Krş. Az., Gag. gayğı; Bşk., Tat. kayğı; Özb., Y.Uyg. kayğu; Krg., Trk. kayğı); **ET kağur-** > Uyg. kawır- ~ kağur- (EUTS) ‘kavurmak’ (Krş. Bşk., Tat., kuvır-; Krg. kūr-; Özb. kâvur-; Y.Uyg. koru-; Az., Türkm. govur-; Gag. kaur-; Trk. kavur-); **ET yağmur** > Krh. yamğır ~ yağmur ~ yamğur ~ amğur (DLT) ‘yağmur’; **ET yaşur-** > Kıp. yaşır- (CC) ~ yaşur- (Kİ) ‘gizlemek, saklamak’

3.1.1.2. Genel Eğilimlere Bağlı Düzleşmeler

Açık hecedeki /u/ ünlüleri Türkçenin birçok döneminde /ı/ ünlüleriyle yer değiştirebilmektedirler:

ET kuduğ > Kıp. kuyı (DM) ~ kuyu (CC) ~ kuyuğ (İM) ~; Çağ. kuyı (ŞT) (Krş. Bşk. koyo; Tat. koyı; Krg., Özb., Y.Uyg. kuduk; Kklp. kudık; Nog. kuyı; Az. guyu; Türkm. guyı; Trk. kuyu); **ET kuruğ** > Kıp. kurı (GT) ~ kuru

(İM) ~ köru (TZ); ETT kurı (DK) (Krş. Bşk. koro ~Tat. korı; Kzk. kurğak; Hak. huruğ; Özb., Y.Uyg. kuruk; Az. guru, Türkm. gürı; Krg., Trk. kuru); **ET uluğ** > Çağ. ullı (BD) ~ ulı (ŞT) ~ uluğ (LD) ~ uluğ (ŞD) ‘ulu, büyük’ (SN) (Krş. Kzk., Türkm. ulı; Kklp., Nog.ullı; Bşk. olo; Tat. olı; Özb., Y.Uyg. uluğ; Krg., Az. Trk. ulu)

3.2.2. u>a

u>a düzleşmesi veya genişlemesi Tarihî Türk lehçelerinde dağınık olarak görülmektedir. Tespit ettiğimiz örneklerde u>a değişmesi şu durumlarda ortaya çıkmıştır: düz veya geniş ünlülerin ilerleyici benzeşmesi

3.2.2.1. Düz veya Geniş Ünlülerin İlerleyici Benzeşmesi

ET baltu > Hrmz. balta (NF) ‘balta’; Kıp. balta (CC); ETT balta (SN) (Krş. Alt. malta; Özb. bälte; Y.Uyg., Türkm. patla; Bşk., Kzk., Krg., Tat., Krç., Kmk., Nog., Kklp., Az., Trk. balta); **ET badruk** > Krh. batrak ~ bayrak (DLT) ‘bayrak’ **ET konuk** > Kıp. konak (TZ) ~ konuk (İM) (krş. Alt., Krg. konok; Hak. xonix; Bşk., Tat. kunak; Az. gonag; Şor, Trk. konuk); **AT *söğün** > Uyg. soğan (EUTS) ‘soğan’; Krh. soğan ~ soğun (DLT); Kıp. soğan (TZ); Çağ. soğan (LÇ) (Krş. Bşk. huğan; Tat. suğan; Krg. soğon; Gag. suvan ~ suan; Az., Türkm., Trk. soğan)

Aşağıdaki örneklerde u>a genişlemesinin sebebi tespit edilememiştir:

ET buyruk > Uyg. buyrak ~ buyruk (EUTS) ‘buyruk’; **ET kulun** > Hrmz. kulan (MM) ‘tay’; Kıp. kulan (TA) ~ kolan (TZ) ~ kulun (Kİ); Çağ. kulan (LÇ); ETT kulan (SN) ‘yaban eşiği veya yaban atı’

3.2.3. u>o

u>o genişlemesini bir örnekte vardır:

ET baltu > Uyg. balto ~ baltu (EUTS) ‘balta’ (Krş. Alt. malta; Özb. bälte; Y.Uyg., Türkm. patla; Bşk., Kzk., Krg., Tat., Krç., Kmk., Nog., Kklp., Az., Trk. balta)

4. Sonuç

Türkçedeki /a/, /i/ ve /u/ temel ünlülerinin bilinen ilk şekillerinin devamı (*x>x) ve uzun süreli karşılıklarının ksalmasıyla oluşmuş iki kaynağı vardır. Buna ilaveten /a/ ünlüsünün *ı>a gelişmesiyle oluşmuş farklı bir kaynağı vardır.

/a/, /i/ ve /u/ ünlüleri tarihî dönemlerde çoğunlukla bilinen ilk şekillerini devam ettirmiştir.

/a/, /i/ ve /u/ ünlülerinde meydana gelen ses değişikliklerinin önemli bir bölümü ünlü-ünsüz ilişkisi, az bir bölümü ise ünlü-ünlü ilişkisi neticesinde meydana gelmiştir. Ünlü-ünsüz ilişkileri sonucunda oluşmuş

yuvarlaklaşmalar daha çok Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde görülür. Bu yuvarlaklaşmalar Kıpçak Türkçesi için de belirleyicidir.

/a/, /i/ ve /u/ ünlülerindeki ses değişiklikleri ilk hecede daha fazla görülmüştür.

KISALTMALAR

1. Eser Kısaltmaları

AH	Atabetü'l-Hakayık
BM	Kitâbu Bulgatü'l –Müşâk Fî Lügati't-Türk Vel'l Kıpçak
BV	Baytaratu'l-Vâzih
CC	Codex Cumanicus
ÇK	Çağatayca El Kitabı
DLT	Dîvânü Lügati't-Türk
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
HŞ	Hüsrev-i Şirin
Ir.	İrk Bitig
İH	El-İdrâk Haşiyesi
KB	Kutadgu Bilig
KE	Kıyasu'l-Enbiya
KF	Kitâb Fi'l-Fıkh
KFT	Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî
KG	Kitab-ı Gunya
Kİ	Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk
KY	Kıssa-i Yusuf
LÇ	Lugat-i Çağatay ve Türkî Osmanî
LD	Lütfi Divanı
Mayt.	Maytısimıt
ME	Mukaddimetü'l-Edeb
MG	Münyetü'l-Guzât
ML	Muhakemetü'l-Lugateyn
MM	Muniu'l-Murid
MŞ	Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife
NF	Nehçü'l-Ferâdis
Nog.	Nogay Türkçesi
RN	Rylands Nüshası (Kuran Tercümesi)
Orh.	Orhun Abideleri
SN	Süheyl ü Nev-Bahar
SD	Sekkaki Divanı
ŞD	Şiban Han Divanı
ŞDiv.	Şeyhi Divanı
ŞT	Şecere-i Terâkime
TA	Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TZ	Et-Tuhfetü'z-Zekiye fi'l-Lügat'it-Türkiyye
YZ	Yusuf u Zeliha

2. Diğer Kısaltmalar

age.	Adı geçen eser
Alt.	Altay Türkçesi
AT	Ana Türkçe
Az.	Azerbaycan Türkçesi
bk.	Bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
Çag.	Çağatay Türkçesi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ETT	Eski Türkiye Türkçesi
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
Hlç.	Halaç Türkçesi
Hot.	Y. Uygur Hotan lehçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Krş.	Karşılaştırmaz
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
S.	Sayı
s.	Sayfa
Tat.	Tatar Türkçesi
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TKAE	Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
Trk.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Uyg. Br.	Uygur Brahmi ağzı
üniv.	Üniversite
Yak.	Yakut Türkçesi
Yay.	Yayın
Y.Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKLAR

- Ağar, M. E. (1986). *Baytaratu'l-Vâzih*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ağar, M. E. (1989). *Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türki*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (1953). Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair. *Rocznik Orientalistyczny XVII.*, 306-313.

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. (K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, Yay. Haz.). İstanbul: TKAE Yayınları.
- Arat, R. R.. (2006). *Atabetü'l Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arıkoğlu, E. ve Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l Enbiya II. Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis III Dizin-Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1945). *Et-Tuhfetü'z-Zekiye fi'l-Lügat'it-Türkiyye*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi I*. Ankara: TTK Yayınları.
- Atalay, B. (1986a). *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi II*. Ankara: TTK Yayınları.
- Atalay, B. (1986b). *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi III*. Ankara: TTK Yayınları.
- Atsız, B. ve Türkmen, S. (2004). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l Lügati't-Türkiye*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Baskakov, A. N. (2006). *Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*. (K. Koç ve O. S. Karaca, Çev.). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. Konya: Tablet Yayınları.
- Bazin, L. (1988). Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri. (M. Akalın, Çev.). *Tarihî Türk Şiveleri* içinde. Ankara: TKAE Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- Choi, H. (1992). *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionaries Of Pre Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Çerkassky, M. A. (1965). *Tyurkskiy Vokalizm i Singarmonizm*. Moskova
- Delice, H. İ. (2001). *Kitâb fi-İlmi'n-Nüşşâb*. Sivas: Dilek Matbaası.
- Dilçin, C. (1991). *Süheyl ü Nev-Bahar (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Divanü Lugat-it Türk Dizini*. (1972). Ankara: TDK Yayınları.
- Doerfer, G. (1970). Halaçça Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili. (S. Tezcan, Çev.). *TDAY-Belleten* 34 (133), 17-58.
- Eckmann, J. (1986). *Nehcü'l-Ferâdis*. (S. Tezcan, H. Zülfikâr, Yay.). Ankara: TDK Yayınları.
- Eker, S. (1998). *Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Emre, A. C. (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri –Fonetik-*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Karamanoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karamanoğlu, A. F. (1994). *Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.

- Killi, G. (1996). *Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mazıoğlu, H. (1974). *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şçerbak, A. M. (1998). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. (E. Mahmut, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Özek, F. (2009). *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Toparlı, R. (1989). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebû'l-Leysi's-Semerkandî*. Erzurum: Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R. (1998). *Harezmi Türkçesi*. Sivas: Dilek Matbaacılık.
- Toparlı, R. ve diğerleri. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R. ve diğerleri. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemi ve Mugalî*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R. ve diğerleri. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2008). *Mu'inü'l-Mürid*. Ankara: TDK Yayınları.
- Uğurlu, M. (1987). *Münyetü'l-Guzat*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yıldız, O. (2008). *Yusuflu Zeliha (Destan-ı Yusuf)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yücel, B. (1995). *Babür Divanı*. Ankara: AKM Yayınları.